

Мазоха Г. С.,

доктор філологічних наук, професор,
завідувач кафедри української і зарубіжної літератури
та методики навчання

ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»

ЕПІСТОЛЯРНА СПАДЩИНА ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ В КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЕПІСТОЛЯРНОЇ ТРАДИЦІЇ

Анотація. У статті осмислюється листування Г. Сковороди крізь призму європейської епістолярної традиції. Простежується вплив попередньої літературної традиції на функціональне навантаження кореспонденцій, акцентується на діалогічних зв'язках листів письменника з Біблією та творчістю античних майстрів слова.

Ключові слова: Г. Сковорода, лист, епістолярна традиція, античність, Середньовіччя, Відродження.

Постановка проблеми. Духовна та творча спадщина Г. Сковороди, «самородного українського філософа» (С. Ефремов), уже понад два сторіччя є об'єктом уваги дослідників. Образ письменника (як особистості і як митця) став легендарним уже для його сучасників і був доповнений багатьма міфами в ХХ сторіччі, адже йому вдалося залишити слід у розбудові етико-гуманістичних традицій національного письменства. Художній доробок Г. Сковороди став «не лише взірцем української філософії, а й визначним здобутком української художньої прози, джерела якої є не тільки у філософсько-художніх писаннях Сократа, Платона й інших письменників-філософів Греції та Риму, а й у творчій спадщині Володимира Мономаха та митрополита Іларіона, їхніх послідовників» [1, с. 292].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Новітні літературознавчі дискурси (М. Жулинський, П. Кононенко, Л. Махновець, Г. Сивокінь, В. Шевчук та ін.) характеризуються пошуками певних підходів до осмислення творчого феномена Г. Сковороди, підходів, не обтяжених тенденційністю та заідеологізованістю. Долається однобічність аналізу творчої спадщини, догматизм критеріїв та упередженість оцінок. Особистість майстра слова, що визначає одне з найвищих досягнень Просвітництва, викликає значний резонанс у творчих колах останніх десятиріч.

Зважаючи на багатомірну та суперечливу рецепцію спадщини письменника, доречно вказати на загальну тенденцію дослідження його творчості (як єдиного й цілісного процесу). У цьому сенсі доцільним і продуктивним є звернення до епістолярної спадщини майстра слова, адже листи «виявляють у чистому вигляді справжню суть людини, зокрема творчої – письменника, митця. Виявляють його уподобання, його святощі, не приховуючи відтінків, внутрішніх суперечностей, набагато повніше й автентичніше, ніж інші вияви літературно-публіцистичного висловлювання» [2, с. 40]. Так, у моменти внутрішнього перелому в житті суспільства, а тому і в літературному житті, тривав і триває рух у глибину життєдайних національних джерел, невіддільний від вдумливого засвоєння уроків українських класиків. Тому, за слушним зауваженням І. Франка, «кожне зернятко фактичної інформації в таких справах посуває вивчення нашої літератури наперед!» [3, с. 462].

Мета статті – розкрити особливості приватного листування Г. Сковороди в контексті європейської епістолярної традиції.

Виклад основного матеріалу. Про значення й сенс листування у власному житті Г. Сковорода висловив думку в кореспонденції до свого вихованця М. Ковалинського, датованої 12.07.1763 р.: «Подібно до того, як музичний інструмент, якщо ми його слухаємо здалеку, здається для нашого слуху приємним, так, бесіда з відсутнім другом звичайно буває набагато приємнішою, ніж із присутнім. Особливо з тобою у мене виходить так, що я тоді більше люблю тебе і прагну твоєї найприємнішої бесіди, коли ти відсутній і коли без участі тіла душа з душею безмовно і безтілесно розмовляє і проводить разом час. Тоді ніяка відстань і ніяке пересичення не зменшує приємності, а навпаки, її збільшує...» [4, с. 306].

Листи Г. Сковороди до свого учня дають змогу долучитися до авторської інтерпретації проблем людської екзистенції, світовідчуття, аристократизму почуттів, доброзичливості – філософії серця (за теорією кордоцентризму) талановитого літератора. Прочитані кореспонденції ніби стягують у єдиний етичний і естетичний вузол проблеми творчості, є яскравою ілюстрацією товариських стосунків з адресатами, свідченням світоглядного взаємопритягання. Адже в кожен лист укладено багато думок, спостережень, усього того, чого філософ навчився сам, а також сам збагнув. Такий лист міг стати для митця майстернею, сповідальною, навіть чернеткою наступного твору і ще всім вищезгаданим вкупі, але майже ніколи тільки простим переліком подій, адже для письменника роздуми з пером у руці – це спосіб існування.

Сучасний літературознавчий дискурс засвідчує, що листи окремих періодів мали свої особливості, «змішування яких (або підкреслення їх як універсальних) не може принести користі» [6, с. 139]. Для того, щоб розкрити характер листа, необхідно мати уяву про ті вимоги, які висувала до листів теорія епістолярного стилю того чи іншого часу. Отже, є сенс говорити про те, що епістола завжди, зокрема щоразу в нових конкретно-історичних умовах, певному часопросторовому континууму є зовсім іншою. Тобто порівняно стабільний набір ознак, які визначають жанрово-стильову домінують кореспонденції та є необхідними для її існування, за певних обставин можуть зазнавати конкретних змін. Останнє зумовлено як своєрідністю творчої манери автора, так і змінами, принесеними певною епохою та національною специфікою.

В античну епоху та в добу середньовіччя, як і в пізніші періоди, приватному листу (як акту комунікації) надавалось різного значення, постійно підкреслювалась і виступала на перший план найхарактерніша з властивих для нього ознак. Так, якщо в античності найголовнішим в епіistolі вважалося вираження дружби між дописувачами, то в середньовіччі великого значен-

ня, з одного боку, набула інформативна функція, а з іншого – спостерігається посилення панегірично-хвалебного елемента у зверненні до адресата. У сфері ж самого епістолярного повідомлення змістове наповнення листа втрачає свої позиції на користь абстрактної епістолярної форми. Таким чином, форма постійно превалює над змістом.

Листування доби Відродження стає формою розваги, коли знать та впливові особи шукали добровільних кореспондентів для «епістолярного діалогу». За відсутності преси, як слушно стверджує Н. Петриченко, саме побутова кореспонденція слугувала засобом передавання інформації, зокрема політичної, наукової та літературної [7, с. 12]. Листування кінця XV й до першої чверті XVIII ст., коли в європейському мистецтві панівне становище займав художній напрям бароко, характерними ознаками якого були «мінливість і поліморфність, оскільки воно було художнім вираженням рухливої і суперечливої історичної доби» [8, с. 131–132], є пишномовними епістолами, психологічно відточеними, насиченими емоційною патетикою. Представники класицизму в епістолярному жанрі домагалися від листа логіки, послідовності, зв'язку. Із цією метою необхідно було дотримуватися суворої композиції та точності мови. Недотримання норм у листуванні вважалося невіглаством.

В історії європейського епістолярного мистецтва XVIII ст. належить виняткове місце. У згаданий період особливо зростає естетична функція письменницького листування, посилюється його значимість у літературному процесі. В епістолографії утверджуються теорії листа-розмови та листа-визнання. До першого різновиду кореспонденцій ставилися вимоги як до форми уявної розмови з адресатом, а метою листа-визнання стала сповідь автора. Власне епістола починає розглядатися як джерело розуміння автора, а критеріями оцінки стають оригінальність, ступінь вираження особистості, а не чітке дотримання правил та стилістичних норм. На лист дивилися як на записану розмову, вільну й спонтанну, як на особливий рід літератури, що відрізнявся від трактатів, проповідей та елегій. І хоч не про все можна було писати в кореспонденції, однак від неї очікували новин і фактів, а також відображення особистості самого автора [9, с. 62]. Тому в другій половині XVIII ст. приватний лист сприймається сучасниками як явище літератури (Ю. Тинянов).

Г. Сковороду можна з упевненістю зарахувати до тих майстрів слова, листи яких варто розглядати крізь призму образу самого автора, власне через розуміння ним духовного світу, що вимагає з'ясування уявлення письменника про сенс життя, щастя, яким він бачить ідеал людини, яке місце в ієрархії цінностей посідають такі поняття, як честь, відданість, гідність тощо. У своїх кореспонденціях митець орієнтувався, з одного боку, на традиції найближчих попередників, а з іншого – освоював те нове, що з'являлося. У нього лист майже вивільняється від риторичних умовностей, орієнтує автора на вільне самовираження, відображаючи при цьому особливості його світогляду. Сутність кореспонденцій Г. Сковороди відзначається гострим відчуттям співрозмовника, умінням вести з ним невимушену дружню розмову, водночас самоаналіз робить його листи особливо вагомими: «Надмірність породжує пересиченість, – читаємо в одному з листів до М. Ковалинського, датованого липнем 1762 р., – пересиченість – нудьгу, нудьга ж – душевний смуток, а хто хворіє на це, того не можна назвати здоровим. Немає години, не придатної для занять корисними науками, і хто помірно, але постійно вивчає предмети корисні

як у цьому, так і в майбутньому житті, тому навчання – не труд, а втіха» [4, с. 221]. З іншого листа, датованого початком жовтня 1762 р.: «Посилаю тобі зразок розмови душі, яка мовчки веде бесіду сама із собою, ніби грою втішаючи себе, і, як орел, літає по високих і широких небесних просторах і ніби бореться. Важко уявити, наскільки це приємно, коли душа вільна і відречена від усього, подібно до дельфіна мчить у небезпечному, але не безумному русі. Це щось велике і властиве лише найвеличнішим мужам і мудрецам» [там само, с. 231].

Майже всі особливості, притаманні творчому методу Г. Сковороди в інших літературних жанрах, віднаходять свій вияв у його приватному листуванні. В окремих випадках кореспонденції – це цілі шматки публіцистичної прози, нічим не відрізняючись від його наповнених пафосом проповідей, у інших – цілком природно поєднуються з його найкращими філософськими трактатами та діалогами. Варто також зазначити, що стиль кореспонденцій письменника відзначається оригінальністю й неповторністю (як і все те, що ним було створено).

Однак значення приватного листування Г. Сковороди цим не вичерпується, оскільки його кореспонденції відкривають перед нами багатий світ митця, дають змогу залишитися з ним наодинці, хоч найчастіше письменник пише не стільки про себе особисто, як про те, що його хвилює: «Що є огиднішим за любов вульгарну, удавану, і, навпаки, що є більш божественним, ніж любов християнська, тобто істинна?» – розмірковує митець у листі, датованому лютом, 1763 р. «Що таке християнська релігія, як не істинна і досконала дружба? Хіба Христос не встановив, що відзначаю його учнів є взаємна любов? Хіба не любов все поєднує, будує, творить, подібно до того, як ворожість руйнує? Хіба не називає Бога любов'ю його найулюбленіший учень Йоанн? Хіба не мертвою є душа, позбавлена істинної любові, тобто Бога? Хіба всі дарунки, навіть ангельська мова, не є ніщо без любові? Що дає основу? – Любов. Що творить? – Любов. Що зберігає? – Любов, любов. Що дає насолоду? – Любов, любов, початок, середина і кінець, альфа і омега». Завершує лист митець коротко: «Від тебе початок, у тобі ж і кінець» [там само, с. 277]. З іншої кореспонденції, датованої 29.08.1763 р.: «Якщо велика справа – панувати над тілами, то ще більша – керувати душами. Важливо дарувати золото, що царі звичайно роблять, але хіба не важливо привести до золота мудрості? Яку індійську перлину можна порівняти з таким найдорогоціннішим камінням, як похвальна непорочність? Якщо важливо лікувати тіло, то чи не найважливіше разом з тілом зберігати і душу людини цілою, здоровою, незіпсованою?» [там само, с. 312].

Такі сентенції у листах письменника виникають не випадково, оскільки основним філософським питанням для митця було не тільки відношення Буття й Свідомості (Матерій й Духу), а й проблема походження, сутності (справжності), призначення людини, її шляху до щастя.

Аналіз кореспонденцій Г. Сковороди засвідчує, що він увесь у своєму кореспондентіві-дописувачі, прагненні зрозуміти його, переконати, запевнити. У листах здійснюється нескінченний процес пізнання Г. Сковородою людини, пізнання ним доби через особистість. У цьому сенсі кореспонденції змикаються з діалогами письменника, будучи до певної міри творчою майстернею митця.

Свого часу Д. Чижевський, аналізуючи діалогічну форму творів Г. Сковороди, зазначав, що остання, на жаль, «великою мірою лише суто зовнішня прикраса, яка не зливається органічно зі

змстом творів» [10, с. 337]. На переконання дослідника, учасники діалогу в українського філософа лише зрідка «характеризовані індивідуально, але іноді автор, мабуть, забуває про їх особистість та вони в діалозі грають іншу роль, аніж доти. Запитання, що їх ставлять учасники, не допомагають розвиткові думки. Думка розподіляється між учасниками діалогу автором» [там само].

Лист (порівняно з іншими видами комунікативних текстів) характеризується діалогізацією. У трактаті «Про стиль» Деметрій зазначає, що «...лист має бути написаний тим самим стилем, що й діалог. Адже лист – це ніби одна зі сторін діалогу» [11, с. 238]. Автори монографії «Told in letters» також указують на те, що «у листах суб'єктивна структура віднаходить найефективніше справдження. Листи навіть займають місце діалогу, коли діалог не лише можливий, а й доречний» [12, с. 121].

І. Паперно, розглядаючи діалогізм (як одну з основних ознак епістоли), зазначає, що «листування двох кореспондентів – текст, побудований діалогічно» [13, с. 214]. Причому «принципи побудови листа як моделі діалогу – листування в реальних кореспонденціях проявляються на різних рівнях: від способу обміну інформацією, перегукуванні ідей, домашніх натяків – до прийомів композиції і стилю» [там само]. Залучення читача до розповіді, урахування його точки зору в структурі листа, діалогізм епістоли дослідника називає одним з основних принципів побудови кореспонденції як виду тексту [14, с. 110].

Для спадщини українського філософа діалогізм був притаманний органічно. Адже філософія (як специфічний спосіб духовної діяльності) спрямований на усвідомлення граничних підстав людського буття, завжди є напруженим діалогом, під час якого відбувається зустріч різних смислів, розуміння сенсу буття людини. Для письменника діалог – не лише форма, якої дуже часто набувають його твори. Діалогічним було все життя українського мислителя, сповнене пошуку шляхів до досягнення людського щастя.

Оригінальна природа епістолярію Г. Сковороди стає особливо очевидною в перспективі буберівського уявлення про світ як «про живий вселенський діалог, який уже давно розпочався і продовжується» [15, с. 9]. Думки вченого про діалогічну природу людського буття дуже близькі до розуміння того, що творча свідомість кожного індивідуума впливається у світовий діалог і що самим фактом цього включення особистість стає ближчою до істини. Для Г. Сковороди істина діалогу превалює над окремими репліками, така думка відповідає буберівському уявленню про недоступність істини відстороненій людині (як би глибоко остання не концентрувалася в ній самій). Істина – не підсумок суперечки, як уважає філософ, де кожний відстоює власні переконання. Вона народжується у стосунках «Я – Ти», у світі зустрічі людини з іншим існуванням [16, с. 13]: у діалозі особистість набуває свого «Я», свого сенсу і своєї долі.

Буберівська дихотомія «Я – Ти» нагадує про гармонію протилежних начал, ідею взаємного доповнення й зумовленості. «В одному тільки теперішньому жити неможливо, воно виснажило б людину до гла» [15, с. 130], через те діалог є конститутивним принципом життя і навіть складає сутність людського буття. Основний рух у діалозі – звернення, тобто здатність поглянути, прислухатися. Відповідно до цього, будь-який вислів, текст, де людина самовиражається, за своєю суттю, діалогічний, оскільки він завжди звернений до когось [там само, с. 146]. Рух назустріч іншому, ремінесцентність творчої свідомості й укорненість у різних культурних кодах – ці риси діалогічної особистості характеризують постать Г. Сковороди.

Для нього центр уваги не тільки в собі самому, а й у тих, із ким він спілкується. Кореспондент для нього – це співрозмовник. У цьому сенсі митець утверджує буберівську думку про діалогічну особистість, яка «не відокремлює себе від інших, а тому не відокремлює себе від буття» [там само, с. 273]. Навіть у глибокій самоті письменник не втрачає відчуття перебування обличчям до обличчя з кимось, оскільки завжди перебуває у духовному зв'язку зі світом. Тому не випадково у листах з'являються такі слова: «...Аристотель сказав: «Самотня людина – або дикий звір, або бог». Це значить, що для звичайних людей самотність – смерть, але насолода для тих, які або зовсім дурні, або видатні мудреці. Першим пустиня приємна своєю тишею, нерухомістю; божественний же розум останніх, знайшовши божественне, ним постійно займається і вельми втішається тим, що для звичайних умів недоступне...». І далі: «... Що є філософія? Відповідь: перебувати на самоті з собою, з собою вміти вести розмову» [4, с. 231–232].

Діалогічне існування, на думку М. Бубера, набуває навіть у абсолютній самоті глибокого передчуття взаємності. Сказане можна віднести й до Г. Сковороди, для якого життя полягає в постійному діалозі й завжди протиставлене монологічному існуванню, оскільки останнє свідчить про неспроможність спілкуватися з іншою людиною, відчуваючи те, чим вона є. Для нього монологічне слово є одноголосним. Воно претендує на володіння готовою істиною, адже завжди відзначається самототожністю й самодостатністю. Зверненість поета до іншої людини існує як продуктивна альтернатива, здатна зруйнувати монологічну думку. Так, у своїй письменницькій практиці Г. Сковорода створює прозові твори, які за своєю структурою є діалогічними й полілогічними «диспутами», як ті, які свого часу влаштувалися в школах еллінської Греції, а також викладачами й спудеями Києво-Могилянської академії. Адже для філософа й письменника-гуманіста важливим було не так знання й творення нових філософських цінностей (засоби), як пізнання (істина), як шлях до самопізнання та творення Людини.

Між висловлюваннями встановлюються діалогічні стосунки, хай навіть віддалені в часі й просторі, однак у них наявна певна конвергенція (тобто часткова спільність теми, точки зору). Навіть найлегша алюзія на чуже висловлювання надає мовленню діалогічності. М. Бахтін декларує тезу про те, що діалогічний підхід можливий до будь-якої значущої частини висловлювання, навіть до окремого слова, якщо воно сприймається не як безособове, а як знак чужої смислової опозиції, як представник чужого висловлювання. Отже, діалогічні висловлювання можуть проникати всередину самого висловлювання, навіть усередину слова, якщо в ньому діалогічно зустрічаються два голоси. Цей внутрішній діалог, природу якого розкриває М. Бахтін, звучить і в листах, зокрема Г. Сковороди: голос митця співвідноситься з іншими голосами (своїм або засвоєними чужими), заперечується ними, погоджується або бореться з ними. Діалог проникає всередину листа й зовнішньо монологічне мовлення поета виявляється пронизане внутрішньою полемікою. Діалогізм слова Г. Сковороди в тому й полягає, що це слово відчуває поруч із собою чуже слово, яке веде мову про той самий предмет, це відчуття визначає його структуру.

Так, епістолярій порушує не тільки проблему слова, а й проблему свідомості. Ідеться про протиставлення діалогічної свідомості монологічній. Зокрема М. Бахтін, акцентуючи на монологічній свідомості, визначає її як таку, що сприймає все в єдиному замкненому контексті, не співвідноситься діалогіч-

но з іншим текстом-відповіддю. Породженням такої свідомості є монологічне слово, слово з обмеженими можливостями контактів і сполучень. Це слово, яке вимагає «благоговійного повторення, а не подальшого розвитку, виправлень і доповнень» [17, с. 337]. Монологічне слово вирване з діалогу: воно може тільки цитуватися серед реплік, але саме не може стати реплікою серед інших рівноправних із ним реплік. Авторитарне за своєю суттю, монологічне слово постійно «виштовхується» за допомогою «пародійних антитіл» [там само]. Тобто монологічна свідомість позбавлена того розмаїття осмислених образів та смислових поєднань, які втілює діалогічна свідомість. На відміну від неї, діалогічна думка відчуває себе у світі (як частина його). Поліфонічному мисленню, як зазначає М. Бахтін, доступні такі сторони людини, які не надаються художньому освоєнню з монологічних позицій.

На наш погляд, листування Г. Сковороди має виразно діалогічний характер, тобто його кореспонденції вміщують різні погляди, в них можлива боротьба ідей, переконань, уподобань. У жодному з листів він не пропонує тільки єдино можливих тверджень, які можуть пропонуватися як готова істина.

Виразно монологічний характер епістолярний жанр мав хіба що в добу класицизму (як і вся культура означеного періоду), оскільки діалогізм перебував тоді на периферії. Головна причина занепаду діалогу, який був характерним для Ренесансу, полягає в зміні світосприйняття. Діалогу не було, бо не було можливим існування двох різних поглядів, зіткнення, оскільки істина єдина й наперед задана. Остання існувала поза свідомістю адресата й повністю визначала та створювала єдиний кут зору. Це можна вважати сходженням усіх виражених у тексті суб'єктно-об'єктних стосунків в одному фіксованому фокусі. Монологічність, на наш погляд, пов'язана із соціальною обмеженістю й замкнутістю того класу, який був носієм писемної культури.

Листи Г. Сковороди вирізняються зміною співвідношень між інформаційною спрямованістю та художніми прийомами епістографії. Для поета кореспонденція є не тільки засобом передання певної інформації, а й прагненням порозмовляти про справи, поділитися враженнями від пережитого, прочитаного. У листі ним використовуються певні емоційно-психологічні містки, які в структурі реалістично-подієвої оповіді сприймаються сторонніми елементами й зрозумілі лише для обох дописувачів.

Орієнтація на усне мовлення давала змогу письменникові вводити в структуру листа прислів'я та приказки, які підсилюють афористичність і точність судження письменника про найрізноманітніші сторони людського життя. Це віднаходило свій вияв і в художній практиці письменника, оскільки значно підсилювало влучність сказаного.

Кореспонденції Г. Сковороди вміщують велику кількість цитат із Біблії, художньої літератури, висловів філософів та публіцистів. Святе письмо митець називає «раєм благочестивих і ангельських умів, на яке завжди дивляться, але яким ніколи не можуть пересититися» (лист, датований другою половиною вересня, початком жовтня 1762 р.) [4, с. 232]. Через це в епістолах дуже часто цитуються такі рядки: «Очи бо єю держастеся, да его не познают», або «Буду прагнути, можливо досягну» тощо [там само, с. 256]. Окремі кореспонденції навіть замість формули звертання-привітання вміщують цитати, наприклад: «Блаженні ваші очі, що бачать, і вуха, що чують» (Матвій, гл. 13) та ін. [там само, с. 255].

Це виникає в листах письменника не випадково. Г. Сковорода бачив Біблію як світ символів, тобто закодованих знаків [18]. Вона стала для нього, за твердженням А. Товкачевського «ліхтарнею, що освічує своїм світлом дорогу до царства Божого, словом Божим, язиком огненным, що палить своїм негасимим полум'ям серце людей <...>. У кожному слові, у кожному біблейському оповіданні Сковорода знаходив зерно невмирущої правди, яке він знайшов як Божий дарунок у глибині своєї душі» [19].

Г. Сковорода був добре обізнаний із вченням найвидатніших філософів як античних та греко-римських (Сократа, Платона, Аристотеля, Епікура, Сенеки та інших), так і мислителів Заходу та Сходу пізнішого часу. Тому в його кореспонденціях дуже часто спостерігається цитування означених майстрів слова. Зокрема, у листі до М. Ковалинського, датованого груднем 1762 р., він цитує Платона: «Для мене немає нічого важливішого, ніж бути чи стати кращим» [4, с. 250]. У іншому листі (від 27.01.1763 р.) він звертається до Плутарха: «Як підроблені під золоту речі наслідують блиск і красу золота, так і підлесник, наслідуючи приємність і принади друга, завжди здається веселим і блискучим, ніколи не чинячи опору, ніколи ні в чому не відмовляючи. Все ж таки ми повинні не відразу запідозрювати в лестохах тих, хто хвалить: своєчасна похвала личить другові не менше, ніж осуд» [там само, с. 267].

Цитати у листах Г. Сковороди функціонують як репліки дистанційного діалогу. Митець використовує в епістолі запитання або будь-які висловлювання щодо проблем, які цікавлять обох співрозмовників, із метою дати на них відповідь або зробити відправною точкою своїх розлогіх міркувань. Водночас цитати могли стати композиційним елементом, який організовує весь лист. Тобто епістола побудована як відповідь на те чи інше висловлювання. Гадаємо, що цитатний спосіб ведення листовної розмови є не лише стильовою проблемою, а й історико-культурною. Зміст «чужого мовлення» та його функції в авторському тексті дають змогу з'ясувати комплекс домінуючих мотивів, коло найбільш читабельних авторів означеного періоду. А в листах Г. Сковороди цитати ще й демонструють його феноменальний духовний діапазон автора кореспонденцій. Такі листи засвідчують постійну, напружену роботу думки, прагнення та зацікавлення митця, віддзеркалюють надзвичайно широкий спектр його соціальних і моральних пошуків.

Висновки. Отже, аналіз приватних кореспонденцій Г. Сковороди дає підстави стверджувати, що останні – це, з одного боку, ідентифікація внутрішнього світу митця, його мікросвіту, а з іншого – документ доби, що пройшов крізь серце і став особистим переживанням. Смысл форми, якої набуває епістола у творчості письменника, полягає у свідомому «відтворенні» її структури, в освоєнні не стільки зовнішніх ознак кореспонденцій, скільки її внутрішньої суті: інтимного «ти», довірливих інтонацій товариської розмови, гострого відчуття співрозмовника, особливого слова – слова звернення.

Література:

1. Українська література в портретах і довідках: Давня література – література ХХ ст.: Довідник. Київ: Либідь, 2000. 360 с.
2. Коцюбинська М. «Зафіксоване й негліне». Роздуми про епістолярну творчість. Київ: Дух і літера, 2001. 299 с.
3. Франко І. Зібрання творів: У 50 т. Київ: Наук. думка, 1986. Т. 49. 620 с.
4. Сковорода Г.С. Повне збір. творів: У 2-х т. Т. 2. Київ: Наукова думка, 1973. 574 с.

5. Брюгген В. Без листів література неповна. Вітчизна. 1996. № 5–6. С. 109–111.
6. Сметанин В.А. Новое в развитии представлений об эпистолографии. Античные традиции и византийские реалии. Свердловск, 1980. Вып. 17. С. 5–18.
7. Петриченко Н.Г. Методика використання епістолярних матеріалів у процесі вивчення української літератури: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Київ. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. Київ, 2003.
8. Наливайко Д.С. Барокко. УЛЕ: В 5 т. Київ. Головна редакція Української радянської енциклопедії ім. М.П. Бажана, 1988. Т. 1. С. 131–132.
9. Тодд У.М. Дружеское письмо как литературный жанр в пушкинскую эпоху / И.Ю. Куберский (пер. с англ.). Санкт-Петербург: Академический проект. 1994. 207 с.
10. Чижевський Д.А. Історія української літератури. Київ: Вид. центр «Академія», 2003. 568 с.
11. Деметрий Античные риторика. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1978. С. 237–285.
12. Day Robert Adams, Arbor Ann Told in letters. Epistolary fiction before Richardson. University of Michigan, 1966. 281 p.
13. Паперно И. А. Переписка как вид текста. Структура письма. Материалы Всесоюзного симпозиума по вторичным моделирующим системам. Тартуский гос.ун-т. Тарту, 1974. С. 214–215.
14. Паперно И. А. Об изучении поэтики письма. Ученые записки Тартус. ун-та. 1977. Вып. 420. С. 105–111.
15. Бубер М. Два образа веры. Москва: Аст, 1995. 590 с.
16. Демидов А.Б. Основоположения философской коммуникации и диалога. Диалог. Карнавал. Хронотоп. 1995. № 4. С. 48–59.
17. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. Москва: Искусство, 1986. С. 187–220.
18. Шевчук В.О. Пізнаний і непізнаний Сфінкс: Григорій Сковорода сучасними очима: розмисли. Київ: Університетське вид-во Пульсари, 2008. 528 с.
19. Товкачевський А. Сковорода. Українська хата. 1913. липень – серпень.

Мазоха Г. С. Епістолярне насліддя Григорія Сковорода в контексті європейської епістолярної традиції

Анотація. В статті осмислюється переписка Г. Сковорода сквозь призму європейської епістолярної традиції. Просліджується вплив предшествуючої літературної традиції на функціональну навантаженість кореспонденцій, акцентується увага на діалогічних зв'язках писем писателя с Біблією і творчеством античних майстрів слова.

Ключевые слова: Г. Сковорода, письмо, епістолярна традиція, античність, Середньовіччя, Відродження.

Mazokha H. Epistolary heritage of Hryhorii Skovoroda in the context of the European epistolary tradition

Summary. The correspondence of H. Skovoroda through the prism of the European epistolary tradition is reflected in the article. The influence of the previous literary tradition on the functional load of correspondence is observed, the emphasis is on the dialogical links between the writer's letters with the Bible and the work of the ancient masters of the word.

Key words: H. Skovoroda, letter, epistolary tradition, antiquity, Middle Ages, Renaissance.